

A MAGYAR ŐSVALLÁSKUTATÁS (ÚJ) ÚTJAI

HOPPÁL Mihály

A magyar ősvalláskutatás legalább két évszázados múltra tekint vissza. Voigt Vilmos igen alapos áttekintő tanulmányában Cornides Dániel 18. század végén elhangzott dolgozatának említésével indítja a történeti áttekintést. Mások csak a 19. század, ma már klasszikusnak számító mitológiai összefoglalóit, megint mások csak a 20. századi kutatók munkáit tartják értékesnek. Most nem kutatástörténeti szemlét akarunk tartani (noha az is igen tanulságos lehet), hanem az új eredményekről, kutatási irányokról kívánunk számot adni, természetesen ez lehetetlen húsz percen belül.

Mindenekelőtt egy módszertani megjegyzés: a bölcsészettudományok mindegyikének volt/van mondanivalója az őstörténet-kutatás számára. Sőt mindegyik szakma – vagyis a nyelvészet, a történettudomány, a régészet, a néprajz, illetve a folklorisztika, az összehasonlító mitológia, illetve vallástudomány – művelői úgy vélik, hogy nekik vannak igazán érveik, perdöntő bizonyítékaik. Való igaz, ezeknek a kutatásterületeknek az eredményeit együtt kell látni!

Erre tettünk kísérletet több mint három évtizeddel ezelőtt, amikor megszerveztük és ugyanitt az Akadémián megtartottuk a *Mítosz és történelem* című konferenciát. Akkor Vargyas Lajos egy igen alapos tanulmányt készített, amelyben megvizsgálta a „honfoglaló magyarság hitvilágának legfejlettebb rétegeit a nyelv és a folklór tükrében”. Abból a megfigyelésből indult ki, hogy amikor sorra vette a korai, középkori forrásokban előforduló, vallással kapcsolatos szavainkat, akkor kiderült, hogy legnagyobb részük vagy régi török, vagy régi iráni eredetű, természetesen a finnugor eredetűek mellett. A keresztény terminusok legtöbbször latin, görög, szláv vagy német eredetű, de a többi régi szó, amely a vallási szókészlethez tartozik, természetesen honfoglalás előtti kell legyen. Ezeket a szavakat három csoportba lehet osztani. Az első a legősibb réteg, amely a samanizmussal kapcsolatos, idetartoznak: a *révül, táltos, bűvöl, bájol, boszorkány, sárkány* (mind török eredetűek). A második a „fejlett vallási fogalmak” csoportja, amelybe a *jonh, lélek, áld, átkoz, menny* (finnugor), *id* (egyház és szent jelentéssel), *boldog, isten, ördög, üdvözít* (ismeretlen eredetűek). A harmadik csoportot a „vallási és világi használatban egyaránt élő fogalmak” alkotják, és az ismeretlen eredetű *bőjt, vétek, bűn, hisz, terem* és a török eredetű *búcsú, örök* szavaink tartoznak oda – Vargyas Lajos összeállítása szerint. A tanulmány további oldalain sorra vette az egyes szavakat, és bőséges folklórpéldaanyaggal hitelesítette a nyelvészeti etimológia korabeli megállapításait,

vagyis ő az akkor frissen megjelent *TESZ (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára – Benkő főszerk. 1967–1976)* kötetére támaszkodott. Így az általa adott besorolások többnyire ma is helytállóak, igaz, hogy feltűnően sok az ismeretlen eredetűnek minősített terminus éppen a magyar szellemi kultúrának ebben a fontos rétegében.

A turkológiai kutatások fényében régi török jövevényszavaink köréből még néhányal kiegészíthető a fenti lista, álljon itt a Ligeti Lajos-féle teljes lista: *bű, bölcs, báj, ige, igéz, kép, boszorkány, csök* („keresztelői lakoma”), *tor* („a temetés utáni lakoma”), *ünnepe, egyház, gyász, bűn, érdem, bocsát, búcsú, gyónik, terem, bú, örök, ül* („ünnepet ül” értelemben), *koporsó*. Érdekes, hogy a gazdag mitológiai jelentéstartalma *táltos* szavunk nem szerepel a neves turkológus listáján – a TESZ írói szerint „ősi örökség az ugor korból” – ezt a magyarázatot vette át Vargyas Lajos, noha a legújabb adatok szerint bizonyítható a szó török eredete. Éppen a nagyszámú, különféle török nyelvekből vett párhuzam és az adatok rendszerszerűsége, jelentésbeli összefüggése növeli az etimológiák helyes voltát.

Ez az új magyarázat annál is érdekesebb, mert nemcsak hangtanilag, de jelentésstanilag pontosan a sámán transz, a tudatvesztés állapotának igéje a török rokonszavak gyöke: *tal-*. A szegedi turkológus Berta Árpád ugyancsak bizonyítja Álmos vezér nevének török megfelelőiről, hogy a párhuzamba vont török szavak jelentése szintén a tudatváltozással állnak kapcsolatban, ami az *áalom* szavunk értelmét ismerve jó magyarázat. Végül is Álmos, a szakrális vezér és fia, Árpád az új etimológiai magyarázat fényében egyformán a sámánképességekkel megáldott, a megváltozott tudatállapot elérésére képes (ős)vallási specialista lehetett.

Visszatérve Vargyas tanulmányára érdemes idézni végkövetkeztetéseit: „...a magyarságot közvetlenül a honfoglalás előtti századokban egy ismeretlen nyelvű nép részéről olyan hatás érte, amely egész sorát ismertette meg vele a fejlett vallási képzeteknek, és olyan szintre emelte ebben a vonatkozásban (is), ami alkalmassá tette a keresztény vallás fogalmainak nemcsak átvételére, hanem saját korábbi szavaival való megnevezésére is. Röviden kitérek rá, melyik lehetett szerintem ez a magas műveltségű, ismeretlen nyelvű nép. Tudjuk, hogy a magyarok a kazár birodalom területén szabir vezetés vagy uralom alatt éltek egy-két évszázadot. A szabirok a magyaroktól elválva Kaukázuson túli hazába költöztek (vissza?). A magyar uralkodó réteg szasszanida–kaukázusi díszítőművészete is tőlük származhat. Nyelvük ismeretlen. Meg vagyok győződve róla, hogy ők voltak azok a magas műveltségű közvetítők – a magyaroknak akkori uralkodó rétege –, akik sok más között a keleti, fejlett vallások fogalomkincsét is továbbították a magyarokhoz, nyilván hasonló fejlettségű hit-elemekkel és szokásokkal egyetemben.”

Vargyas később még többször visszatért a témához, és a magyar folklór honfoglalás előtti, vagyis keleti elemeiről vallott nézeteit újra meg újra közzétette, talán éppen azért, mert meggyőződése volt, hogy ha kimutatható az ugor réteg a magyar népzében, akkor a népköltészetben és a nyelv segítségével a mitológiában is megmutatható a honfoglalás előtti elemek és motívumok összefüggő sorozata.

Vargyas Lajos nyomdokaiba lépett és az elmúlt évtizedben igen kitűnő eredményeket publikált a fiatalon elhunyt erdélyi folklorista, Demény István Pál (1949–2000). Különösen életének utolsó éveiben mintha tudatosan vállalta volna Vargyas kutatásainak folytatását, hiszen „a magyar szóbeli hősi epika” szibériai, sőt eurázsiai motívumpárhuzamait kívánta felkutatni, méghozzá kiváló eredménnyel. Szerzőnk azon kevesekhez csatlakozott, akik szerint nemcsak volt középkori magyar hősepika, de véleménye szerint annak nyomai is fellelhetők. Ezeket a nyomokat, töredékeket rendben újravizsgálta, idézte és értelmezte. Egyúttal igen kritikus az adatok hitelességének megítélésakor, annyit mégis biztosnak látott, hogy a 15. és a 16. században még voltak énekmondók a magyar urak udvari multságain.

Demény sorra vette azokat a mondákat, mondai motívumokat, amelyeket évszázadokon keresztül megőrzött a magyar szóbeli hagyomány – ezek a keletkezés feltehető időrendjében: a csodaszarvasmonda, Emese álma, a vérszerződés, Álmos-monda, a fehér ló mondája, Lehel kürtje, Botond hőstette, Szent Lászlóhoz kapcsolódó mondák (a lovas üldözés, a párbaj, a „fejbenezés”). Majd az Anjou-kori, a törökellenes harcokat megéneklő hősi epika és folklórban fennmaradt emlékei következnek, végül néhány értékes fejezet és eszme-futtatás a magyar szóbeli epika hőseiről, sztereotip formuláiról és az egész hagyomány fejlődéstörténetéről.

Minden egyes monda ismertetésénél egész sor új adatot sorakoztat fel, a korábbi elgondolások ismertetése mellett. Ezekből a párhuzamokból a legtöbb esetben az derül ki, hogy a magyar szöveghagyományhoz a legjobban hasonlító adatok keleten találhatók. Így a csodaszarvasmondához a perzsa és az obi-ugor változatok, meg a kaukázusiak állnak legközelebb. Az Emese álma, vagyis a *turul-sas általi megtermékenyítés* motívuma (vagyis az Árpád-ház eredetmondája) szintén Kelet felé mutat, és legközelebbi párhuzamai a burjátoktól gyűjtött eredetmondában találhatók, amely szerint az első sámán egy burját asszony és álmában reá szálló sas nászából született. Magam a mandzsuk körében találtam meg e mítosz megfelelőjét, sőt tárgyi ábrázolását, ami egy kis szobrocska, amelyen egy sasfejű asszony, „Isen-mama” szoptatja az első sámánt. Nem tartjuk kizártnak, hogy az Árpádok eredetmondája a sámán-királyok égi eredetét elbeszélő, a mitikus őst megörökítő mondák típusához sorolható, és Belső-Ázsiából hozott hagyomány lehet. Hiszen az állatostól való

származás ott igen gyakori motívum volt, ahogy azt Julian Baldick kitűnő könyvében oly sok példával bizonyította.

Az angol kutató könyvét természetesen szerzőnk már nem olvashatta, pedig nagy örömmel tette volna, hiszen ebben a könyvben rengeteg olyan adat található, amely Demény sejtéseit támasztja alá. Például megerősítette volna őt feltevéseinek igazában, hogy a népet új hazába vezető szarvas motívuma az ázsiai hunoknál, régi török és mongol népeknél is megvolt.

A fehér ló mondája, vagyis a hármas ajándékon (föld, fű, víz) vett ország Hérodotosznál is megtalálható, a szkítákkal kapcsolatban említi, de mongol adat is van rá. Baldick szerint az *állatöstől való teherbe esés* tipikus motívum Belső-Ázsiában. A régi belső-ázsiai népek, az altaji törökök, mandzsuk és tunguzok, mongolok közös őseinek vallási rendszerében sok olyan motívum található, amelyeknek magyar párhuzamai vannak éppen az elfe/le/dett – vagy feledni kívánt – magyar hősepikában. Így a Toldiból jól ismert farkas- és birkaküzdelemről 9. és 10. századi belső-ázsiai adatok (feliratok és freskók) tanúskodnak, vagy a hős hármas küzdelméről a híres Dede Korkutban, amelyben a küzdelem előtti hősi-alvás motívuma is megtalálható, mint az obi-ugor hősepekben, ahogy azt Demény is kimutatta.

További értékes adatokkal szolgál Julian Baldick a magyar hősepika kutatói számára, amikor könyvében egymás után, szinte minden oldalon közöl egy-egy belső-ázsiai párhuzamot a fehérló-áldozat szokásához, az eskütevést rituálisan megpecsételő kutya kettévágásához, a vérszerződéshez, az Attila sírja (a hármas koporsóba temetés) motívumhoz, a kard-, a fa- és a tűztisztelet szokásaihoz, vagy az égig érő fa ismert motívumához. Ezek azért fontos adatok, mert mind kivétel nélkül megtalálhatók hol a középkori krónikákban, hol történeti mondáinkban, hol népmeséinkben vagy a mitikus elemeket őrző hiedelmekben.

Nem lehet véletlen, hogy a hihetetlen szorgalmáról és alapos olvasottságáról közismert Demény István Pál nem sokkal halála előtt megjelent utolsó könyvében, melynek címe *Táltosok, kerekék, lángok* (Csíkszereda, 1999) egyre merészebb feltevéseket kockáztatott meg. Pontosabban az általa közölt adatok érdekes, új megvilágításba helyezik a régóta ismert tényeket, így például ő is felfedezte, illetve újra felfedezte, mert mások is észrevették előtte, hogy a kínai dalok első sora természeti kezdőkép hasonló a magyar népdalokéhoz, és hogy a „bika képében viaskodó táltosok” mondai motívuma a régi Kínából egy 2. és egy 10. századi történeti feljegyzésben is fennmaradt. Demény jó egy évtizeddel ezelőtt kezdte írni ezeket az összehasonlító tanulmányokat, amelyekben az általa lelt meghökkentő adatokat rendezte szigorú kritikával egymás mellé. E sorok írója számára nem annyira meglepőek ezek az adatok, hiszen a mandzsu sámán folklórban megtaláltuk *egyes magyar táltos-motívumok párhuzamait*, mégis elmondható, hogy Demény minden tanulmányában van valami új

meglátás, és természetesen egész sor új adatot közöl, legyen szó az „ásítás” motívumáról, kerék, illetve láng képében való táltospárbajról, a hejgetés és a sámánének összefüggéseiről, a „világfa” kivágásáról szóló mítoszszövegekről, vagy a „fegyverzet letevése” motívumáról, amelyet Homérosztól idéz, és amely megvan az észak-szibériai hősi epikában. (Zárójelben megjegyezhető, hogy a Reguly által 1844-ben lejegyzett 17 102 verssornyi szöveg terjedelmében meghaladja az *Iliász* hosszát!) Röviden: Demény István Pál minden tanulmánya azt kívánja bizonyítani, hogy a folklór, a szájhagyomány meglepően állandó motívumokkal térben és időben ugyan távol, de hasonló elemekkel dolgozik, azonos fonetikai és szemantikai szerkezetekkel építkezik. A honfoglalás előtti szóbeli hősi epikáról szóló tanulmányában megállapította, hogy: „A folklórfilológia által kimutatott réteg ugyanis – az összehasonlító módszerből adódóan – honfoglalás előtti... A fentiekből az is következik, hogy a folklórban bizonyos elemek, ha nem is változatlan formában, de rendkívül szívósan, egy évezrednél hosszabb időn keresztül is fennmaradhatnak.”

Természetesen a régi iráni kapcsolatok kérdésköre nem ismeretlen sem a nyelvészek, sem a történészek, sem a mitológiai kutatók előtt. Mégis, ami a magyar ősvallás kutatását illeti, még a legjobb áttekintések sem említik Munkácsi Bernát monumentális életművét. Ez az életmű pedig azt szolgálta, hogy a magyar őstörténet kérdéseiben tisztábban lássunk. E cél érdekében terepmunkát végzett még az 1880-as években a finnugor rokon népek, a votjákok/udmurtok és a vogulok/mansik körében. Ez utóbbi gyűjtőútjának eredményeként jelent meg a *Vogul Népköltészeti Gyűjtemény* négy kötete (1892–1902 között), melynek első kötetében mintegy bevezetésül *A vogulok népköltése s ősi hitvilága* című, majd négyszáz oldalas tanulmánya található. Ez a máig legrészletesebb vogul mitológiai áttekintés a néphit legapróbb részleteire is kitér, és kiterjed a főbb istenségek, a bálványok, a lélekhit, a halotti szokások ismertetésére. Elméletileg ez az anyag tipológiai párhuzamként kellene szolgáljon a korai magyar néphit megértéséhez, amennyiben a kultúra mitico-rituális vallási rendszerét igen konzervatívnak tekintjük. Sajnos ezt a lehetőséget a kutatás nemigen aknázza ki, tehát ez még elvégzendő feladat.

Ugyanez vonatkozik Munkácsi másik nagy, az *Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben* című munkájára is, amely valóságos kincsesbányája a régi indo-iráni nyelvi párhuzamoknak, kölcsönszavaknak, kulturális hatásoknak nemcsak a magyar, de más finnugor nyelvekben is. Még ha nem is minden párhuzam állná ki az újabb nyelvészeti komparatiztika próbáját, mégis például *isten* szavunkról írt, iráni adatokban gazdag szócikke meggyőzőbb, mint *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának* minden más véleményét elutasító és a bizonytalan eredetet állító rövid szócikke. Az újabb eredmények Munkácsit

látszanak igazolni, s elég, ha itt a zseniális orosz nyelvész és mitológiai kutató V. V. Ivanov javaslatára utalunk, aki egy hettita *Ištanu* és a hatti *eš-tan* alakokat említi isten és napisten értelemben. Mindezt azért említem, mert sokszor az az érzésem, a régi szerzők kevesebb adaton alapuló megsejtéseit az újabb (mai korszerű!) kutatások eredményei igazolják. Az *isten* szónál maradvá megemlíthetjük Kai Donner (1925) egyik cikkét, vagy V. N. Toporov nagyszerű tanulmányát, amelyben az iráni *Mithra* mitológiai alakjának az obi-ugor mitológiában megtalálható párhuzamait vizsgálta. A régi iráni hatások mitológiai és régészeti párhuzamainak további adatait részletesen ismertettem két korábbi cikkemben.

Természetesen a régészek közül többen is észrevették, hogy bizonyos leleteket, temetkezési szokásokat csak az iráni kulturális hatásokkal lehet megmagyarázni. Így például honfoglalás kori (fém)művészetünk (például a varkocsdíszítő hajkarikák és más tárgyak) az iráni–szasszanida művészeti díszítő stílushoz áll legközelebb (például a sóshartyáni korong). Fodor István igen alapos, részletekbe menő elemzése új megvilágításba helyezik a régi adatokat, de ő az, aki közvetíti az orosz kollégák újabb felfedezéseit, vagyis új adatokkal teszi teljesebbé ismereteinket. Máris megérkeztünk a régészeti kutatásokhoz.

A régészek nélkül elképzelhetetlen a magyar ősvalláskutatás. Elsőként (és látványosan) László Gyula, aki a honfoglaló magyarok temetkezési szokásaiban kimutatta a kereszténység előtti elemeket, egyben azt is feltételezte/bemutatta, hogy némely elgondolások a 20. század elején még élő népi hiedelmekben éltek tovább. A régészeti leletek tárgyegyüttes-funkciójának és jelentésének magyarázatakor természetesen a néphit és a mitológia, vagy az ornamentika jelentéspárhuzamait lehet felhasználni és viszont. Ez bizony módszertani csapda, amiből csak egyetlen kiút van – ha a párhuzamok, megfelelések rendszerszerűek, vagyis több szimbólum együtt (nap és hold, világfa madárral, bagolyfejű bot, lovas temetkezés stb.) szerepelnek, vagyis motívumokat alkotnak.

Fodor István régészeti-őstörténeti elemzése éppen ilyenek. *A magyarok ősi vallásáról* című tanulmánya 2004-ben jelent meg a Magyar Vallástudományi Társaság sorozatában, amelyben sorra veszi azokat a motívumokat, amelyeknek illusztrációit (?) megtalálja a régészek által előásott tárgyakon. Különösen fontosnak tartom, hogy szinte minden írásában kiemeli az iráni párhuzamokat (például a részleges lovas temetkezéssel kapcsolatban). Új kutatási eredményei között kell megemlíteni, hogy „a X. századi magyar régészeti emléksanyagban is vannak olyan leletek, amelyek alátámasztják az írott források azon tudósítását, hogy a magyarságnál is a türkökéhez, kazárokéhoz hasonló *tengrizmus* volt.” Ez a sajátos égkultusz a török és mongol népekre jellemző, melyet csak jó évtizede kezdtek komolyan kutatni. Ezért is tartom fontosnak idézni Fodor István véleményét: „a pogány államvallás (a tengrizmus) ugyanolyan

átmeneti állapot volt a korábbi samanizmus és az államvallás között, mint a szakrális kettős fejedelemség képviselte félnomad állam a törzsi társadalom és a valódi állam között.”

Veres Péter egyik legutóbbi fontos tanulmányában rámutatott arra, hogy az ősmagyarok milyen kiemelkedő szerepet játszottak a lovasnomadizmus (monocentrikus) kialakulásában. Továbbá rámutatott arra is, mégpedig orosz kutatók munkáit idézve, hogy a finnugor népekre jellemző génmarkerek és mitológiai motívumok egyaránt megtalálhatók az akkor (az i. e. második és az első évezred fordulóján) a velük szomszédságban élő iráni törzseknél is. Ezt az elgondolást támogatja a magyar nyelvészetből jól ismert, a magyar és az obi-ugor nyelvek régi iráni jövevényszavaira vonatkozó tényanyag, úr, isten, ostor, arany, ezer, hét, szer, szarv, szaru stb. szavaink tartoznak ide többek között.

A mitológiai rekonstrukció nem ment ki a divatból, ez ma is időszerű tudományos problematika, nemcsak doktori disszertációk formájában, de egy nagy jelentőségű könyvsorozat is ezt bizonyítja. Az *Uráli Népek Mitológiai Enciklopédiájának (Encyclopaedia of Uralic Mithologies)* kötetei azt célozzák, hogy pontos leírások alapján jó összehasonlító anyag álljon rendelkezésre a velünk rokon (közeli és távoli) népek mitológiai rendszereiről.

Jan Assmann *A kulturális emlékezet* című munkájában, amely 1999-ben végre magyarul is megjelent, azt írja: „A kultúra konnektív struktúrája egyúttal a tegnapot hozzákapcsolja a mához, mégpedig olyanformán, hogy meghatározó élményeket és emlékeket formál és őriz meg, a tovahaladó jelen horizontján egy másik idő képeit és történeteit is magába zárja... A kultúrának ez az aspektusa a mitikus és a történeti elbeszélések alapja... Ami az egyes individuumokat 'mi'-vé kovácsolja, nem más, mint a közös tudás és önelképzelés konnektív struktúrája, amely egyfelől közös szabályokra és értékekre, másfelől a közösen lakott múlt emlékeire támaszkodik.”

Egész egyszerűen arról van szó a nagy hatású kultúrfilozófustól idézett szövegben, hogy a mítoszokban, a mitikus történetekben vagy a mi szóhasználatunkban a népi hitvilágban az elemek összekapcsolódása az elbeszélés szövegében hihetetlenül időtálló struktúrát hoz létre. Ezt a tényt evidenciaként kezelik az orosz és a finn mitológiai kutatók – itthon a magyar kutatók között csak félve lehet kimondani, noha a magyar néphit, a népdalok és a népművészet szimbolizmusa, a népmesék és a mondák motívumai, a szólások, a helynevek ugyanúgy használható (és megfejthető) információkat tartalmaznak, mint a szláv, lett, litván, észt és finn kultúrában. A finn mitológiai kutató Anna-Leena Siikala erről így ír: „Mind a mítosz, mind a történelem olyan szimbolikus formák, amelyek összekötik a múltat és a jelent... Azáltal, hogy kodifikálják a világkép szerkezetét, a mítoszok a múlt mentális modelljei, s mint ilyenek a kultúra hosszú távú emlékezetének tekinthetők... A mitológia az

egyik legidőtállóbb mentális reprezentáció, amely képes ellenállni a legradikálisabb történelmi változásoknak... A mitikus hagyományok életét az jellemzi, hogy alapvetően konzervatív az alkotó elemek szerkezetét és azok témáit tekintve.”

Ily módon a mitikus tudat szövegei, a mítoszok és mondák a közösség etnikus önazonosságának megerősítését szolgálják. Ezért tartjuk az ősvalláskutatás finnugor távlatainak megvilágításához korszakos jelentőségűnek a már említett a könyvsorozatot, az *Encyclopaedia of Uralic Mythologist*. Ennek több kötete, így a komi, a hanti, a mansi és a szelkup mitológia már megjelent angol nyelven is, de más kötetei is napvilágot láttak orosz nyelven. A többi finnugor uráli nép mitológiai elkészülnek, így például a mari és a mordvin kötet, és írják a finn, észt és a magyar köteteket. Mindezek a munkák néhány éven belül új távlatot nyithatnak a magyar ősvallás tipológiai párhuzamainak jobb megismeréséhez. Az összehasonlító elemzések során feltáruló egyezések – hasonlóan a nyelvtudomány eredményeihez – *talán* lehetővé teszik a hajdani mitológiai rendszer elemeinek megismerését. A ritka, de megbízható történeti adatok aztán hitelesítik (vagy sem) ezeket a rekonstrukciókat, mint ahogy az *áld-áldoz-áldomás* szakrális jelentésű kifejezések esetében megtörtént és akkor, ahogy Anonymus írta: „magnum *aldamas* fecerunt.”